

**Т.Каралиев – ТМИ профессори
Б.Усмонов – Тошкент Давлат санъат ва маданият
институту ўқитувчиси**

АҲОЛИНИНГ БАНК КРЕДИТЛАРИ БЎЙИЧА ҚАРЗ ЮКИ ТАҲЛИЛИ ВА УНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШ

Мақолада аҳолининг кредит мажбуриятлари бўйича қарз юки халқаро амалиётда қўлланиладиган ёндашувлар асосида, макро ва микро тадқиқот ёндашувларини қўллаган ҳолда баҳолашга ҳаракат қилинди. Бунда, кредит юки макро ёндашув ва Ўзбекистон Республикаси Марказий банки статистик таҳлиллари, тижорат банклари кредит портфелидаги аҳолига ажратилган барча кредитлар бўйича кредит тўловига оид маълумотларидан фойдаланилди.

Таянч сўзлар: кредит, тижорат банки, миқоз, талаб, қарз юки, аҳоли даромади, молия, мажбурият, барқарорлик.

АНАЛИЗ КРЕДИТНОЙ НАГРУЗКИ НАСЕЛЕНИЯ И ЕЕ ОПТИМИЗАЦИЯ

В статье анализируются микро- и макроанализ кредитной нагрузки населения, делаются соответствующие выводы и даются рекомендации. Долговое бремя для населения основано на подходах, используемых в международной практике, с использованием макро- и микроисследований. В то же время использовались данные макроподхода к определению кредитной нагрузки, статистически данные Центрального банка Республики Узбекистан, а также данные коммерческих банков по доли предоставленных населению кредитов в кредитном портфеле.

Ключевые слова: кредит, коммерческие банки, клиенты, спрос, доходы, финансы, обязательства, стабильность.

ANALYSIS OF DEBT BURDEN OF POPULATION ON BANK LOANS AND ITS OPTIMIZATION

Loans provided by commercial banks to the population are an important factor in the development of the economy, contributing to the well-being of the country's population not only in developed, but also in developing countries. The debt burden on the population is based on the approaches used in international practice, with the use of macro and micro research approaches. At the same time, based on the macro approach of the credit burden, statistical data of the Central Bank of the Republic of Uzbekistan were used to compile credit data on all loans provided to the public in the loan portfolio of commercial banks.

Keywords: Loans, commercial banks, customer, demand, income, finance, obligation, stability.

Кириш

Тижорат банклари томонидан аҳолига берилаётган кредитлари нафақат тараққий этган мамлакатларда, балки ривожланаётган мамлакатларда ҳам мамлакат аҳолисининг турмуш фаровонлиги даражасини яхшилашга ўз ҳиссасини қўшиб иқтисодиётни ривожлантиришнинг муҳим омилига айланди.

Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг 4-бўлимида “Арзон уй-жойлар барпо этиш бўйича мақсадли дастурларни амалга ошириш, аҳолининг ҳаёт шароитлари яхшиланишини таъминловчи йўл-транспорт, муҳандислик-коммуникация ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш ҳамда модернизация қилиш” ва “Аҳолига муайян вақт давомида белгиланган лимит доирасида банк маблағлари ҳисобидан товар ва хизматлар учун тўловларни амалга ошириш имконини берувчи кредит карталарини муомалага киритиш” каби муҳим вазифаларининг қўйилиши бугунги кунда жисмоний шахсларни кредитлаш ҳажмини ошириш зарурлигини белгилайди [1]. Бунинг узвий давоми сифатида бугунги кунда тижорат банклари томонидан аҳолини кредитлаш амалиёти кенгайиб янги кредит турлари мижозларга тақдим этилмоқда.

Аҳолининг турмуш даражаси яхшиланиши, замонавий билимларни эгаллаши натижасида уларнинг янги молиявий хизматларга бўлган талаблари ортишига олиб келади. Тижорат банклари хизматларнинг тезкорлиги, сифати, тўғрилиги, хавфсизлиги ва ишончлилиги банк мижозларининг талабидир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 23 мартда «Банк хизматлари оммабоплигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги 3620-сонли қарорининг қабул қилиниши банк хизматларини кўрсатишда мавжуд муаммолар ва банклар томонидан амалга оширилиши лозим бўлган чора-тадбирлар белгилаб берилди. Жумладан, банк фаолиятининг илғор халқаро тажрибасини ўрганиш ҳамда банк хизматлари ва маҳсулотларининг янги турларини жорий этиш; банклар филиаллари ва мини-банклар қопланишини ҳамда банк хизматларига бўлган эҳтиёжларни ҳисобга олган ҳолда банклар филиаллари ва мини-банклари тармоғини кенгайтириш; филиалларнинг кредит ажратишда бош банклар билан қўшимча келишувсиз мустақил қарорлар қабул қилиш бўйича ҳуқуқларини кенгайтириш; транзакцияларнинг хавфсиз ва узлуксиз амалга оширилишини таъминловчи миллий чакана тўлов тизимини тузиш ва ривожлантириш; қулай тўлов хизматларини яратиш ва ривожлантириш; нақд пулсиз тўловларни амалга оширишда инновацион маҳсулотларни, шу жумладан бевосита мулоқотсиз ва мобиль технологияларни ривожлантириш ҳамда илгари суриш; бевосита мулоқотсиз ва мобиль технологияларни, биринчи навбатда, ижтимоий-маиший хизмат кўрсатиш, транспорт, савдо, умумий овқатланиш соҳаларида, айниқса, ҳудудларда жорий этиш; халқаро тўлов тизимлари билан ўзаро ҳамкорликни таъминлаш ва бошқалар [2].

Бугунги кунда тижорат банклари кредитлари аҳолига уй-жой ва бошқа узоқ муддат давомида фойдаланиладиган нисбатан юқори қийматли мол-

мулкни харид қилиш, таълим олиш билан боғлиқ харажатларни молиялаштириш, шунингдек, жорий даромад ҳажмидан катта бўлган харажатларни амалга ошириш, зарур ҳолларда оила ёки шахсий молиявий ҳолатда юзага келиши мумкин бўлган маблағ етишмовчилиги ҳолатларини бартараф этишда айна муддоадир. Шу нуқтаи назардан, банк кредитлари аҳолига ўз харажатларини ўрта ва узоқ муддатли истиқбол учун режалаштириш ва амалга ошириш имкониятини яратади ҳамда шу орқали аҳоли турмуш фаровонлигининг ошишига хизмат қилувчи муҳим манбалардан бири бўлиб хизмат қилади.

Шу билан бирга, олиб борилган илмий изланишлар натижасида аҳолини кредитлашнинг ўсиши билан боғлиқ муайян хатарлар мавжудлиги, аҳоли кредит юкининг ҳаддан ташқари ошиб кетиши, яъни аҳолининг ўз даромадининг кредит мажбуриятларини сўндиришга йўналтирадиган қисмининг сезиларли даражада ортиб бориши ёки етарлича даромадга эга бўлмаслиги шунингдек кадрлар қўнимсизлиги, натижасида кредитларни қайтаришда жиддий муаммоларнинг юзага келишида ўз аксини топади.

Бундай муаммоли ҳолатнинг юзага келиши, ўз навбатида, банк тизими молиявий барқарорлигига салбий таъсир кўрсатиши ҳамда аҳоли ижтимоий-иқтисодий ҳолатининг сезиларли даражада ёмонлашишига олиб келиши халқаро тажрибада ўз тасдиғини топган.

Бугунги кунда халқаро миқёсда аҳоли кредит юкининг жадал суръатларда ўсиб бораётганлиги кўплаб ривожланаётган мамлакатлар, шу жумладан Россия, Украина, Қозоғистон ва бошқа МДҲ давлатларида долзарб масалага айланиб, марказий банклар ва ҳукуматлар томонидан мазкур масалани доимий равишда таҳлил қилиб бориш ва зарур макропруденциал чораларни қўллашга алоҳида эътибор қаратилмоқда [2].

Шундан келиб чиқиб, аҳолининг кредит мажбуриятлари бўйича қарз юки халқаро амалиётда қўлланиладиган ёндашувлар асосида, макро ва микро тадқиқот ёндашувларини қўллаган ҳолда баҳолашга ҳаракат қилинди. Бунда, кредит юки макро ёндашув асосида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки статистик таҳлиллари асосида, тижорат банклари кредит портфелидаги аҳолига ажратилган барча кредитлар бўйича кредит тўловига оид маълумотларидан фойдаланилди.

Мавзуга оид адабиётлар шарҳи

Аҳолини кредит юки таҳлили кўплаб хорижий ва маҳаллий олимлар томонидан ўрганилган бўлиб хусусан, Халқаро ҳисоб-китоблар банки (Bank of International Settlements) иқтисодчилари М.Дрехман ва М.Жуселиус томонидан 2012 йилда 27 мамлакат, шу жумладан 19 ривожланаётган давлатлар (Аргентина, Бразилия, Мексика, Перу, Туркия, Венгрия, Руминия, Хитой, Ҳиндистон, Малайзия, Индонезия, Беларусь ва бошқа давлатлар) бўйича ўтказилган тадқиқотда барқарор банк тизимига эга мазкур мамлакатларда аҳоли кредит қарздорлиги бўйича қарз мажбуриятларига хизмат кўрсатиш

кўрсаткичини аҳолининг жами соф даромадига нисбатан ҳисобланганда 5-20 фоиз оралиқда шаклланганлиги аниқланган.

Бунда, тизимли банк инқирози юз берган деярли барча ҳолатларда мазкур инқирозлар юз беришидан олдин Қарз мажбуриятларига хизмат кўрсатиш кўрсаткичининг деярли бир хил даражагача (20 фоиздан юқори) кўтарилганлиги кузатилган. Шу сабабли, халқаро амалиётда мазкур кўрсаткичдан тизимли банк инқирозларини олдиндан прогноз қилишда кенг фойдаланилади [3].

Аҳоли кредит юкининг муқобил кўрсаткичларини ўрганган, Халқаро ҳисоб-китоблар банки иқтисодчилари М.Ломбарди, М.Моханти ва И.Шим томонидан 2017 йилда 54 мамлакат бўйича ўтказилган тадқиқотда аҳоли қарзининг ЯИМга нисбатининг 60 фоиздан ошиши иқтисодий ўсишга салбий таъсир қилиши ҳамда бундай салбий таъсир қарздорликнинг ЯИМга нисбати 80 фоиздан юқори бўлган ҳолатларда айниқса кучли бўлиши қайд қилинган [4].

Бунда, эконометрик модел асосидаги ҳисоб-китоблар қарздорлик миқдорининг юқоридаги меъёрий кўрсаткичдан ошиб кетган ҳолатларда кредит мажбуриятларини бажара олмайдиган аҳоли сонининг сезиларли даражада ошиши натижасида банк-молия тизими молиявий ҳолатининг ёмонлашиши, банклар томонидан кредитлаш шартларининг қатъийлаш- тирилиши, иқтисодиётдаги фоиз ставкаларининг сезиларли даражада кўтарилиши ва иқтисодиётда инвестицион фаолликнинг пасайиши ҳамда бунинг натижасида иқтисодий ўсиш суръатларининг секинлашиши кузатилиши мумкинлигини кўрсатган.

АҚШ иқтисодчиларидан Mannering, Dasgupta ва бошқалар, аҳолига ажратилаётган кредитларида аксарият америкаликлар учун автомобил сотиб олиш учун олинаётган кредитлар иккинчи ўринда, уй-жой кредитларидан кийин туради. Шундан ҳам кўришиб турибдики, аҳолига ажратилаётган кредитларнинг ўзгариш динамикаси ҳар доим ўрганилиб таҳлил қилиб бориш лозим бўлган соҳалардан биридир [5,6].

Таҳлил ва натижалар

2019 йил 1 июль ҳолатига республика аҳолисининг банк кредитлари бўйича жами мажбуриятлари қолдиғи 33 трлн. сўмни ташкил қилган бўлиб, йил бошига нисбатан 35,1 фоизга (2018 йилнинг I ярим йиллиги мобайнидаги ўсиш - 27,0 фоиз), ўтган йилнинг мос даврига нисбатан эса қарийб 2 баробарга ошган (2018 йилнинг I ярим йиллигида 2017 йилнинг мос даврига нисбатан ўсиш - 38,5 фоиз).

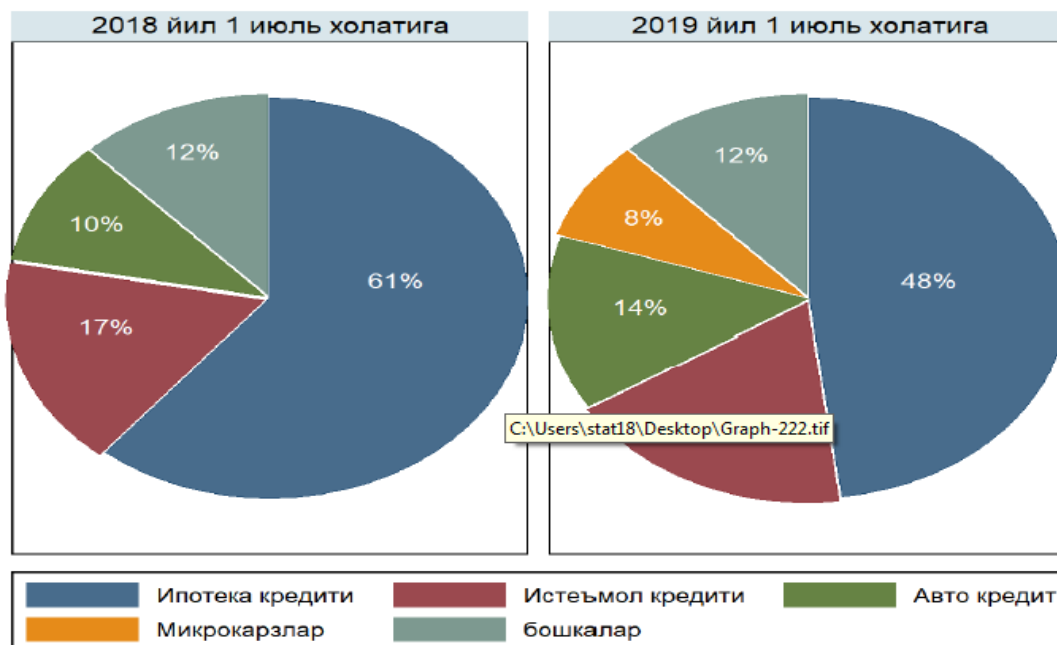
Аҳолининг банк кредитлари бўйича жами мажбуриятларининг бундай кескин ўсиши асосан кредит олган фуқаролар сонининг ошиши билан боғлиқ бўлиб, кредит қарздорлиги мавжуд бўлган жисмоний шахслар сони 2019 йил 1 июль ҳолатига 1 935 мингтани ташкил этган ёки ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 2 баробарга ортган (1-расм).

Бунда, кредит қарздорлиги мавжуд бўлган жисмоний шахслар сони оилавий тадбиркорликка ажратилган кредитларни ҳисобга олмаганда 2,5 баробарга, микроқарзлар ҳисобга олинмаганда эса 1,7 баробарга кўпайган.

1-расм. Аҳолига ажратилган банк кредитлари қолдиғи ва қарздорлиги мавжуд жисмоний шахслар сони динамикаси, млрд.сўмда [3].

2019 йилнинг I ярим йиллиги давомида аҳолига янги ажратилган кредитлар ҳажми 2018 йилнинг мос давридаги 5,4 трлн. сўмдан 13 трлн. сўмгача ёки 2,4 баробарга кўпайган бўлиб, янги ажратилган кредитлар сони эса 345,2 мингтадан 839,7 мингтагача (2,4 баробарга) ошган.

2-расм. Аҳолига ажратилган кредит турларининг умумий кредит қолдиғидаги улуши фоизда [3].

2019 йил 1 июль ҳолатига аҳолига ажратилган кредитлар қолдиғи таркибида ипотека кредитлари 48,1 фоизни (2018 йил 1 июль ҳолатига – 61 фоиз), истеъмол кредитлари 18,2 фоизни (17 фоиз), автокредитлар 13,7 фоизни (9,6 фоиз), микроқарзлар 7,9 фоизни (0,05 фоиз) ва бошқа кредитлар 12,0 фоизни (12 фоиз) ташкил этган (2-расм).

1-жадвал

Кредит турлари бўйича жисмоний шахсларга ажратилган кредит қолдиғи ва қарздорлар сони [3]

Кўрсаткичлар номи	01.07.2017	01.07.2018	01.07.2019	Ўтган йилнинг мос даврига нисбатан ўзгариши, (фоизда)	
				01.07.2018	01.07.2019
кредитлар қолдиғи, млрд.сўм	12 476	17 271	33 012	38,4	91,2
Қарздорлар сони (минг дона)	772	896	1 935	16,1	2 б.
шу жумладан:	х	х	х	х	х
Ипотека кредитлари	8 635	10 503	15 876	23,9	48,3
қарздорлар сони (минг киши)	107	120	164	12,2	37,1
Истеъмол кредитлари	1 362	2 942	6 010	2 б.	2 б.
қарздорлар сони (минг киши)	283	352	613	24,4	74,2
Автокредитлар	236	1 650	4 519	7 б.	2,7 б.
қарздорлар сони (минг киши)	7	29	85	4 б.	2,9 б.
Микроқарзлар	х	8	2 603	х	325 б.
қарздорлар сони (минг дона)	х	0,3	393	х	1 359 б.
Бошқа турдаги кредитлар	2 243	1 968	4 005	-12,3	103,5
бошқа турдаги кредитлар бўйича сони (минг дона)	375	395	680	5,4	72,0

1-жадвал маълумотларида йирик салмоққа эга бўлган соҳаларни таҳлил қилсак истеъмол кредитлари қолдиғи ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 2 баробарга (2018 йилнинг I ярим йиллигида 2017 йилнинг мос даврига нисбатан ўсиш – 2 баробар) ёки 2,9 трлн. сўмдан 6,0 трлн. сўмгача ошган бўлиб, мазкур кредит тури бўйича қарздорлиги мавжуд жисмоний шахслар сони 2018 йил 1 июль ҳолатига нисбатан 74,1 фоизга ёки 352 мингтадан 613 мингтагача ошган (2018 йилнинг I ярим йиллигида 2017 йилнинг мос даврига нисбатан ўсиш - 12,2 фоиз). Автокредитлар қолдиғи эса ўтган йилнинг мос даврига нисбатан қарийб 2,7 баробарга ёки 1,6 трлн. сўмдан 4,5 трлн.сўмгача (2018 йилнинг I ярим йиллигида 2017 йилнинг мос даврига нисбатан ўсиш – 7 баробар) кўпайган. Бунда, автокредит бўйича қарздорлиги мавжуд аҳоли сони 29 мингтадан 85 мингтагача ёки қарийб 3 баробарга кўпайган.

Юқорида келтирилган аҳолининг банк кредитлари бўйича мажбуриятларининг кескин ошиши асосан давлат дастурлари доирасида аҳолининг уй-жой шароитларини яхшилаш мақсадида ипотека кредитлари ажратиш кўламининг сезиларли даражада кенгайтирилиши ва аҳолининг тадбиркорлик фаолиятини молиявий қўллаб-қувватлашга йўналтирилаётган кредит маблағлари ҳажмининг оширилиши билан изоҳлаш мумкин.

Шунингдек, мамлакатда амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотларнинг янги даврида тижорат банклари, шу жумладан давлат тижорат банклари томонидан аҳолига чакана банк хизматлари кўрсатиш кўламининг оширилиши ҳам аҳолининг банк кредитлари бўйича мажбуриятларининг жадал ошишига таъсир кўрсатмоқда.

Аҳолининг банк кредитлари бўйича қарз юки даражаси қуйидаги икки усул орқали таҳлил этилади:

1. Макро ёндашув, яъни умумийлаштирилган (жамланма) статистик маълумотлар асосида:

а) Кредит тўловининг даромадга нисбати кўрсаткичи (Payment-to-income ratio);

б) Қарз мажбуриятларига хизмат кўрсатиш кўрсаткичи (Debt-Service-Ratio);

с) Қарз мажбуриятларининг ЯИМга нисбати (Debt-to-GDP).

2. Микро ёндашув - бевосита банк кредитлари бўйича мажбуриятлари мавжуд бўлган танлаб олинган жисмоний шахсларнинг кредит тўловлари ва даромадларини ўрганиш асосида баҳоланади.

Макроиктисодий ёндашувларга асосан кредит юки кўрсаткичларини ҳисоблашда мамлакат бўйича умумлаштирилган статистик маълумотлар, шу жумладан аҳолининг жами кредит қарздорлиги (тижорат банклари жами кредит портфелининг аҳолига тегишли қисми), аҳолининг умумий даромади, шу жумладан иш ҳақи шаклидаги даромади, ялпи ички маҳсулот ҳажми, битта қарздорга тўғри келувчи ўртача кредит қарздорлиги миқдори ёки ойлик кредит тўлови миқдори, аҳоли жон бошига ўртача даромад, иқтисодиётдаги ўртача ойлик иш ҳақи каби умумлашган статистик кўрсаткичлардан фойдаланилади.

Кредит тўловининг даромадга нисбати кўрсаткичи (Payment-to-income ratio ёки РТИ кўрсаткичи). Мазкур кўрсаткич халқаро амалиётда аҳоли кредит юкини баҳолашда энг кенг қўлланиладиган услубий ёндашувлардан бири бўлиб, бир ойлик ўртача кредит тўлови миқдорининг ойлик ўртача ҳисобланган даромадга (даромад солиғи тўлагунга қадар бўлган даромад) нисбати шаклида ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, ушбу кўрсаткич аҳолининг солиқ тўлагунга қадар бўлган бир ойлик даромадининг қанча қисми кредит қарздорлигини сўндиришга йўналтирилишини кўрсатади.

Ушбу кўрсаткич қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$PTI = \frac{\sum_{i=1}^N P}{I} * 100 \quad (1)$$

Pi - асосий қарз ва фоиз тўловлари бўйича ўртача 1 ойлик тўлов миқдори;

I - даромад солиғи тўлагунга қадар бўлган бир ойлик ўртача даромад.

Ушбу кўрсаткич тижорат банклари томонидан потенциал мижозларнинг кредит тўловларини сўндириш салоҳиятини баҳолаш мақсадида, марказий банклар томонидан эса аҳолининг қарз юки даражасини ҳамда кредит рискларини баҳолаш мақсадида фойдаланилади.

Бунда, халқаро банк амалиётида аҳолига кредит маблағларини ажратишда Кредит тўловининг даромадга нисбати кўрсаткичини, яъни банк кредити бўйича бир ойлик тўлов миқдорини кредит олган (ёки олмоқчи бўлган) жисмоний шахснинг бир ойлик даромадининг 50 фоизидан оширмаслик тавсия қилинади.

3-расм. 2018-2019 йилларнинг I ярим йиллигида аҳоли қарз юки кўрсаткичлари фоизда[3].

3-расм маълумотларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, 2019 йилнинг I ярим йиллигида кредит тўловининг даромадга нисбати кўрсаткичи бўйича ҳисобланган кредит юки 34,7 фоизни (бир қарздорга тўғри келувчи ўртача ойлик кредит тўлови 719,4 минг сўм, ўртача ойлик иш ҳақининг ҳисобланган миқдори – 2070,8 минг сўм) ташкил қилган бўлиб, 2018 йилнинг мос давридаги кўрсаткичга (29,4 фоиз) нисбатан 5,3 фоиз бандга ошган. Бошқача қилиб айтганда, 2019 йилнинг I ярим йиллигида бир қарздор бир ойда ўртача иш ҳақи шаклидаги даромадининг 34,7 фоизини банк кредити бўйича асосий қарз ва фоиз тўловларини тўлашга сарфлаган. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, Ўзбекистон бўйича кредит тўловининг даромадга нисбати кўрсаткичи асосида ҳисобланган кредит юки кўрсаткичи (34,7 фоиз) халқаро амалиётда тавсия қилинган чегаравий меъёрдан (50 фоиз) анча паст ҳисобланади.

Қарз мажбуриятларига хизмат кўрсатиш кўрсаткичи (Debt-Service-Ratio). Мазкур кўрсаткич концептуал жиҳатдан Кредит тўловининг даромадга нисбати кўрсаткичига ўхшаш бўлиб, ундан фарқли равишда, кредит мажбурияти бўлган аҳолининг (ёки алоҳида шахснинг) кредит сўндиришининг қолган даври мобайнида соф даромадининг қанча қисмини кредит тўловларига йўналтириши зарурлигини кўрсатади. Бунда, қарз юки кўрсаткичи жорий йиллик даромадга нисбатан ҳисобланади.

Макро даражада, яъни мамлакат миқёсида аҳолининг кредит мажбуриятлари бўйича қарз мажбуриятларига хизмат кўрсатиш кўрсаткичинини ҳисоблашда аҳолининг жами соф даромадлари тўғрисидаги маълумотлардан, айрим ҳолатларда эса аҳоли умумий даромадининг муқобил кўрсаткичи сифатида ЯИМ ҳажмидан фойдаланилади.

Халқаро тадқиқотлар аҳолининг кредит мажбуриятлари бўйича Қарз мажбуриятларига хизмат кўрсатиш кўрсаткичининг (аҳолининг жами даромадига нисбатан ҳисобланган) 20-25 фоиздан ошиб кетиши аҳолининг кредит тўловларини сўндириши билан боғлиқ жиддий муаммоларнинг юзага келиши ҳамда бунинг натижасида банк тизими молиявий барқарорлигининг издан чиқиши билан боғлиқ хатарларнинг кучайишига олиб келишини кўрсатмоқда.

$$DSR_t = \frac{i_t * D_t}{\left(1 - \frac{1}{(1+i_t)^{m_t}}\right) * cY_y} \quad (2)$$

Бу ерда: DSR_t – қарз мажбуриятларига хизмат кўрсатиш кўрсаткичи;

D_t – жами ажратилган кредитлар қолдиғи;

i_t – кредитлар бўйича ўртача тортилган фоиз ставкаси;

cY_t – жорий даромадлар миқдори;

m_t – ўртача кредит муддати.

Шунингдек, мазкур кўрсаткич кредит юкини баҳолашда кредит мажбуриятлари бўйича фоиз ставкалари таъсирини ҳисобга олиши сабабли, ундан пул-кредит сиёсати ва молиявий барқарорликни ўзаро тўғридан-тўғри боғловчи макропруденциал сиёсат инструменти сифатида фойдаланиш мумкин.

Шунингдек, мазкур кўрсаткич кредит юкини баҳолашда кредит мажбуриятлари бўйича фоиз ставкалари таъсирини ҳисобга олиши сабабли, ундан пул-кредит сиёсати ва молиявий барқарорликни ўзаро тўғридан-тўғри боғловчи макропруденциал сиёсат инструменти сифатида фойдаланиш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон аҳолисининг кредит мажбуриятларига нисбатан Қарз мажбуриятларига хизмат кўрсатиш кўрсаткичининг умумқабул қилинган тартибда, яъни ЯИМ ҳажми ёки аҳолининг жами даромадлари асосида ҳисобланиши аҳоли кредит юки даражасини пасайтириб кўрсатилишига олиб келади. Бунга асосий сабаб:

- мамлакатимизда иқтисодий фаол аҳолининг асосий қисмининг расман меҳнат билан банд эмаслиги (2019 йилнинг 1 июль ҳолатига расман меҳнат билан банд бўлган шахслар сони 5594 минг кишини ёки иқтисодий фаол аҳолининг 37,6 фоизини ташкил қилади) ҳамда кредит хизматларидан фойдаланаётган аҳолининг иқтисодий фаол аҳоли таркибидаги улуши мос даражада эканлиги (Ўзбекистонда 13,1 фоиз, ривожланган ва қўллаб ривожланаётган мамлакатларда 50 фоиздан юқори) натижасида аҳолининг жами даромадлари тўғрисидаги статистик маълумотларнинг кредит мажбуриятлари мавжуд аҳоли даромадларини тўлақонли акс эттирмаслиги[3]

- республикаимизда фаолият юритаётган тижорат банклари томонидан аҳолига кредит ажратишда кредит олмоқчи бўлган фуқароларнинг доимий расмий иш жойига ва барқарор даромадга эга бўлишига катта эътибор қаратилиши (айрим ҳолатлар бундан мустасно) натижасида кредит қарздорлиги мавжуд жисмоний шахсларнинг асосий қисмини расмий меҳнат билан банд бўлган шахслар ташкил этиши ҳисобланади.

Амалга оширилган ҳисоб-китобларга кўра, 2019 йилнинг I ярим йиллигида аҳолининг иш ҳақи шаклидаги даромадларига нисбатан ҳисобланган Қарз мажбуриятларига хизмат кўрсатиш кўрсаткичи 9,6 фоизни ташкил қилган бўлиб, халқаро амалиётда тавсия қилинган чегаравий меъёрдан (20-25 фоиз) сезиларли даражада паст ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, 2019 йилнинг 1 июль ҳолатига мавжуд бўлган аҳолининг жами кредит қарздорлигини тўлиқ сўндириш учун кейинги 7,8 йил давомида иш ҳақи шаклидаги йиллик

даромадининг қарийб 10 фоизини йўналтириши талаб қилинади.

Ушбу кўрсаткич халқаро миқёсда, айниқса ривожланган давлатлар кўрсаткичлари билан солиштирганда анчайин паст ҳисоблансада ҳамда аҳоли кредит қарздорлиги бўйича муаммоли кредитлар ҳажмининг сезиларли ошиши кузатилмаётган бўлсада, уни ҳар доим назорат қилиб боришни лозимлигини билдиради.

Аҳоли кредит юқининг яна бир муқобил кўрсаткичи – Қарз мажбуриятларининг ЯИМга нисбати (Debt-to-GDP) кўрсаткичи бўлиб, халқаро амалиётда, шу жумладан Халқаро ҳисоб-китоблар банки (Bank of International Settlements) томонидан ушбу кўрсаткичнинг ЯИМга нисбатан 60 фоиздан оширмаслик тавсия қилинади.

Хусусан, Халқаро ҳисоб-китоблар банки иқтисодчилари М.Ломбарди, М.Моханти ва И Шим томонидан 2017 йилда 54 мамлакат бўйича ўтказилган тадқиқотда аҳоли қарзининг ЯИМга нисбатининг 60 фоиздан ошиши иқтисодий ўсишга салбий таъсир қилиши ҳамда бундай салбий таъсир қарздорликнинг ЯИМга нисбати 80 фоиздан юқори бўлган ҳолатларда айниқса кучли бўлиши қайд қилинган.

Бунда, эконометрик модел асосидаги ҳисоб-китоблар қарздорлик миқдорининг юқоридаги меъёрий кўрсаткичдан ошиб кетган ҳолатларда кредит мажбуриятларини бажара олмайдиган аҳоли сонининг сезиларли даражада ошиши натижасида банк-молия тизими молиявий ҳолатининг ёмонлашиши, банклар томонидан кредитлаш шартларининг қатъийлаштирилиши, иқтисодиётдаги фоиз ставкаларининг сезиларли даражада кўтарилиши ва иқтисодиётда инвестицион фаолликнинг пасайиши ҳамда бунинг натижасида иқтисодий ўсиш суръатларининг секинлашиши кузатилиши мумкинлигини кўрсатган.

2019 йилнинг I ярим йиллиги якуни бўйича Ўзбекистонда аҳоли жами кредит мажбуриятларининг ЯИМга нисбати, йиллик ҳисобда, 6,9 фоизни ташкил қилган бўлиб, бошқа кўплаб ривожланаётган мамлакатлар, шу жумладан Беларусия (ЯИМга нисбатан 8,7 фоиз), Қозоғистон (9,3 фоиз), Озарбайжон (9,7 фоиз), Россия (14 фоиз), Арманистон (15,8 фоиз), Индонезия (17 фоиз), Туркия (17,6 фоиз), Литва (22,8 фоиз), Грузия (33,7 фоиз), Эстония (41,1 фоиз), Хитой (44,2 фоиз) ва бошқа ривожланаётган мамлакатлардаги кўрсаткичдан паст ҳисобланади.

Хулоса ва таклифлар

Олиб борилган таҳлиллардан шундай хулосага келишимиз мумкинки, айна вақтда республикамизда аҳоли банк кредитлари бўйича қарз юқи кўрсаткичлари халқаро амалиётда тавсия қилинган меъёрий кўрсаткичлардан пастлигини ҳамда аҳолининг кредит мажбуриятлари ўсиши билан боғлиқ хатарлар, умуман олганда, мўътадил даражада шаклланганлигини кўрсатмоқда. Хусусан 2019 йилнинг I ярим йиллигида банк кредитлари бўйича қарздорлиги мавжуд фуқаролар томонидан, ўрта ҳисобда, бир ойда иш ҳақи шаклидаги даромадининг 34,7 фоизи банк кредити бўйича асосий қарз ва фоиз тўловларини тўлашга йўналтирилган.

Ўзбекистон бўйича ҳисобланган мазкур кредит юки кўрсаткичи халқаро амалиётда тавсия қилинган чегаравий меъёрдан (50 фоиз), шунингдек аксарият ривожланаётган мамлакатларда, шу жумладан МДХ давлатларида шаклланган аҳоли қарз юки кўрсаткичидан анчайин паст ҳисобланади.

Бугунги кунда аҳолининг кредит мажбуриятлари ўсиши билан юзага келадиган хатарларни бартараф этиш (пасайтириш) ҳамда аҳоли кредит мажбуриятларининг ҳаддан зиёд ошиб кетишини олдини олиш мақсадида жаҳоннинг кўплаб мамлакатлари марказий банклари томонидан бир қатор ишлар амалга оширилмоқда.

Юқоридаги таҳлиллар натижасида қуйидаги таклифлар ишлаб чиқилди:

1. Аҳолини молиявий саводхонлик даражасини ошириш лозим деб ўйлаймиз. Бунда олинган кредитлар бўйича тўловларни тўлаш ўз вақтида амалга оширилишига эришиш мумкин;
2. Аҳолига кредит олиш жараёнида ҳар хил меъёрий чекловларни қўллаб аҳолининг кредит олиш имкониятларига таъсир ўтказмаслик лозим;
3. Ҳар бир тижорат банки филиали аҳолини кредитлаш жараёнида холислик ва шаффофликни таъминлаши мақсадга мувофиқдир;
4. Аҳолининг кредит юкини ҳар бир банк кунлик таҳлилинини олиб бориши лозим. Шунда кредит тўловлари билан боғлиқ бўлган турли хил муаммоларни олди олинган бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида//Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2017. – № 6 (766). – 32-б.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 23 мартдаги “Банк хизматлари оммабоплигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-3620-сонли Қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг статистик таҳлиллари <http://www.cbu.uz/uzc/press-tsentr/novosti/2019/12/178973/>.
4. М.Власенко (2015 г.). «Об основных показателях долговой нагрузки на экономику». Банковский вестник, 2015.
5. Mannering, F., Winston, C., Starkey, W., An exploratory analysis of automobile leasing by US households. J. Urban Econ. 52 (1), 2002. – P. 154–176. <https://www.sciencedirect.com/search/advanced?qs=debt%20burden%20on%20the%20population%27s%20bank%20loans>.
6. Dasgupta, S., Siddarth, S., Silva-Risso, J., Lease or Buy?: A Structural Model of the Vehicle Acquisition Decision, University of Southern California, Working Paper. 2003. <https://www.sciencedirect.com/search/advanced>
7. www.imf.org/external/datamapper/HH_LS@GDD/CAN/GBR/USA/DEU/ITA/FRA/JPN.